

Μνήμων

Τόμ. 10 (1985)

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΚΑΤΟΣ

Δ. ΑΝΩΓΕΙΑΤΗΣ: Δημογραφικές πληροφορίες για την Ελλάδα από περιηγητές (1800-1821) ● Μ. ΚΟΥΒΑ - ΚΑΡΑΛΕΚΑ: Κατάλογος 'Ιστορικού 'Αρχείου Ζακύνθου ● Δ. ΛΟΥΛΕΣ: 'Η δολοφονία του Ι. Καποδίστρια και ή Ρωσία ● Κ. ΝΤΟΚΟΣ: 'Η μετοικασία των 'Αθηναίων στην Πελοπόννησο και ή πρώτη φάση του 'Επαναστατισμού τους (1688 - 1691) ● Κ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ: Συμβολή στην ιστορία της 'Ελληνικής 'Αριστοκρατίας (1849 - 1857) ● ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΛΙΑ: 'Η 'Εθμική παράδοση στην ονοματοδοσία και ό Διαφορισμός. 'Ενα παράδειγμα από την 'Αρχαία ● ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΟΥΛΟΥΡΗ: 'Εμμονοϊβή Τρογάνης. 'Ενας μύθος διάσημος του ΙΗ' αιώνα ● ΣΟΦΙΑ ΜΑΤΣΑΛΙΟΥ: 'Η 'Εφημερίδα «Καμπάνια», 'όργανο των 'Ελλήνων και των νεώτερων συμφορώντων, Μυτιλήνη 1923 - 24 ● Φ. ΗΛΙΟΥ: Δέκα 'Εκδόσεις της τυπογραφίας Γλακή με 'Επιμέλεια του 'Αββα Γραβενίτου στα χρόνια 1673-1674 ● ΕΛΕΝΗ ΓΑΡΔΙΚΑ - ΚΑΤΣΙΔΑΚΗ: 'Ο ρόλος της Διάσκεψης του Λονδίνου στην πτώση του 'Αγιοστίτου Καποδίστρια ● Κ. ΚΑΤΗΦΟΡΗΣ: Οι 'Εμπορικές συντροφιές στη Λευκάδα σύμφωνα με το 'Αρχείο του Γ. Ζαμπέλη (1734-1743) ● Α. ΠΟΛΙΤΗΣ: Μεθιστορήματα, 'άγορά και παραγωγή του βιβλίου, Σκέψεις γύρω από μία πληροφορία των μέσων του 19ου αιώνα ● Φ. ΗΛΙΟΥ: 'Εκδόσεις των «'Ανδραγαθειών Μιχαήλ Βασιλόπουλου» και ένας βιβλιοκατάλογος του Βορτοί ● Π. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ: 'Ο Κοραΐς μελετητής του Bentham ● ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΜΠΑΛΑΤΑ: 'Αποστολές βιβλίων στη βιβλιοθήκη της Χίου. Στοιχεία από την 'Αλληλογραφία 'Αδαμάντιου Κοραή και 'Αλέξανδρου Βασιλείου (1799-1817)

ΑΘΗΝΑ 1985

Ο ΚΟΡΑΗΣ ΜΕΛΕΤΗΤΗΣ ΤΟΥ BENTHAM. ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΧΙΟΥ

ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.344](https://doi.org/10.12681/mnimon.344)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ Π. (1985). Ο ΚΟΡΑΗΣ ΜΕΛΕΤΗΤΗΣ ΤΟΥ BENTHAM. ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΧΙΟΥ. *Μνήμων*, 10, 307-318. <https://doi.org/10.12681/mnimon.344>

Ο ΚΟΡΑΗΣ ΜΕΛΕΤΗΤΗΣ ΤΟΥ BENTHAM ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΧΙΟΥ

I

Τὸ ἐρώτημα πῶς καὶ σὲ ποῖο ποσοστὸ μπορεῖ ἡ ἱστοριοδιφία νὰ συμβάλει στὴν προώθηση θεωρητικῶν προβλημάτων τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τὶς μόνιμες φροντίδες κάθε ἐρευνητῆ πού ἔχει συνείδηση τῆς δουλειᾶς του καὶ δὲν ἐργάζεται μηχανικὰ καὶ ἀνυποψίαστα. Ἡ προσδοκία τῆς ἀξιοποίησης τῆς μικρῆς μαρτυρίας στὴ διερεύνηση ἑνὸς προβλήματος μεγαλύτερης ἐμβέλειας συνιστᾷ σὲ τελευταία ἀνάλυση καὶ τὸ λόγο τῆς συνεχοῦς ἀναζήτησης γιὰ τὴν συμπλήρωση τῆς εἰκόνας τοῦ παρελθόντος. Ὅταν μάλιστα τὸ νέο εἶρημα ἐμφανίζει τὴ δυνατότητα νὰ συμβάλει στὴν διευκρίνιση μιᾶς ἐρευνητικῆς ἐκκρεμότητας ἢ νὰ προωθήσει τὴ συζήτηση ἑνὸς θέματος πού παραμένει ἀνοιχτό, ἢ παρουσίασή του ξεφεύγει ἀπὸ τὴν ἀνούσια ἀνεκδοτολογία καὶ ἐντάσσεται στὸ χῶρο τῆς ἱστορικῆς σκέψης. Ὡς πρὸς τὸ τελευταῖο θέμα θὰ ἄξιζε ἴσως νὰ θυμῆσουμε ὅτι ἱστορικὴ σκέψη χωρὶς ἀναφορὰ στὰ συγκεκριμένα προβλήματα τῆς ἔρευνας — καὶ συνεπῶς χωρὶς ἐπίγνωση τῆς ἱστοριογραφικῆς καὶ ἐρευνητικῆς πρακτικῆς — δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ὑπάρξει. Ἡ διάζευξη τῆς ἱστορικῆς θεωρίας ἀπὸ τὴν πράξη τῆς ἔρευνας δὲν ἔχει λιγότερο στεῖρα ἀποτελέσματα ἀπὸ τὴν ἀνυποψίαστη ἱστοριοδιφία. Ὡστόσο ἡ μικρὴ μου πείρα σ' αὐτὸ τὸν τομέα τῆς ἐπιστημονικῆς δουλειᾶς μὲ ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀνάδειξη τῆς σημασίας μιᾶς μαρτυρίας ἢ ἑνὸς συνόλου τεκμηριῶν ἐξαρτᾶται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὸν τρόπο προσέγγισης καὶ τὰ ἐρωτήματα μὲ τὰ ὁποῖα θὰ θελήσει — ἢ θὰ μπορέσει — νὰ τὰ συνδέσει ὁ ἐρευνητής. Θὰ τολμοῦσα ἀκόμη νὰ προσθέσω ὅτι θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ κατατάξει κανεὶς τὸ σύνολο τῆς νεοελληνικῆς ἱστορικῆς ἔρευνας μὲ βάση τὴ διάκριση μεταξὺ τῆς ἀνυποψίαστης ἀνεκδοτολογίας καὶ τῆς ἔρευνας πού ξεκινᾷ ἢ καταλήγει σὲ κάποιο ἱστορικὸ πρόβλημα.

II

Οἱ σύγχρονες κοραϊκὲς σπουδές, ἔτσι ὅπως θεμελιώθηκαν ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Ἀμαντο καὶ ὀδηγήθηκαν σὲ θαυμαστὴ γιὰ τὰ δεδομένα τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης ὀριμότητα μὲ πρωτεργάτες τὸν Κ. Θ. Δημαρᾷ καὶ τὸν κύκλο του¹, ἀποτελοῦν μιὰ ἀπὸ τὶς χαρακτηριστικότερες περιπτώσεις τοῦ

Τὸν φίλο Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὴ συμπαράστασή του στὴν προπαρασκευὴ τῆς ἐργασίας.

1. Γιὰ τὴν πνευματικὴ σχέση Ἀμάντου - Δημαρᾷ καὶ τὴ στάση τους ἀπέναντι στὸν Κοραῆ ἐνδεικτικὰ εἶναι ὅσα γράφει ὁ Κ. Θ. Δημαρᾷ, «Τὸ ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου Ἀμάντου», *Νέα Ἐστία*, τόμ. 70 (1961), σ. 998-1002, ἰδίως σ. 1001. Πβ. Φ. Ἡλιοῦ, «Ἰδεολογικὲς χρήσεις τοῦ κοραϊσμοῦ στὸν εἰκοστὸ αἰῶνα», *Διήμερο Κοραῆ. Προσεγγίσεις*

δεύτερου τύπου ιστορικής έρευνας που ανέφερα πιο πάνω. Αυτό εξηγεί άλλωστε και την έλξη αυτού του χώρου προς τους νεότερους έρευνητές, έρευνητές των γενεών που εμφανίζονται στο επιστημονικό προσκήνιο μετά το 1974. Σ' αυτά τα θέματα ώστόσο ελπίζω κάποτε να επανέλθω.

Έδω θα ήθελα να προσθέσω ορισμένα συμπληρωματικά τεκμήρια στο φάκελο των σχέσεων του Άδαμαντίου Κοραή με τον Jeremy Bentham², που ανακοίνωσα στο συνέδριο «Κοραής και Χίος» τον Άπρίλιο του 1983 και να παρουσιάσω σύντομα τους έρευνητικούς προβληματισμούς που πρώτα με οδήγησαν προς αυτά και στη συνέχεια ανέκυσαν από την έρευνα εκείνη.

Στην ανακοίνωσή μου είχα θέσει το έρώτημα σχετικά με τη θεωρητική σχέση μεταξύ των πολιτικών απόψεων του Κοραή με εκείνες του Jeremy Bentham, όπως και το πρόβλημα των χρήσεων των επιχειρημάτων του Bentham στην θεμελίωση των πολιτικών θέσεων του Κοραή. 'Η έσωτερική μαρτυρία των έργων του Κοραή μπορεί σε κάποιο ποσοστό ν' απαντήσει σ' αυτές τις ζητήσεις, ή σημασία όμως του ερωτήματος είναι για τον ιστορικό των πολιτικών ιδεών αρκετά έρεθιστική ώστε να προκαλέσει και άλλες περιέργειες. Πώς δούλεψε ο Κοραής με τα έργα του Bentham που γνωρίζουμε ότι είχε στη διάθεσή του³; 'Η ίκανοποίηση του ερωτήματος αυτού αναπόφευκτα οδηγεί τον έρευνητή στη βιβλιοθήκη τής Χίου όπου βρίσκεται σύμφωνα με τη διαθήκη του χιώτη σοφού ένα σημαντικό τμήμα των

στη γλωσσική θεωρία, τη σκέψη και το έργο του Κοραή, Άθήνα 1984, σ. 147. 'Η σημαντική αυτή μελέτη αποτελεί έξαιρετικό δείγμα των ευρύτερων πολιτικών και κοινωνικών παραμέτρων στις όποιες εντάσσονται οι κοραϊκές σπουδές.

2. Βλ. «Jeremy Bentham και Άδαμάντιος Κοραής», υπό έκδοση στον Α' τόμο των Πρακτικών του συνεδρίου «Κοραής και Χίος», Άθήνα 1985. Πληρέστερη μορφή τής ανακοίνωσης, εμπλουτισμένη με όσα στοιχεία απέδωσε ή έρευνά μου στη Χίο δημοσιεύεται με τίτλο «Utilitarianism, Classicism and the Challenge of Political Action: Jeremy Bentham and Adamantios Korais», *The Bentham Studies Newsletter*, αρ. 9 (1985).

3. Στην καταγραφή των περιχομένων τής βιβλιοθήκης του Κοραή που άκολούθησε το θάνατό του σημειώνονται τρεις τίτλοι γαλλικών εκδόσεων έργων του Bentham που προσγράφονται από τους καταγραφείς στον μεταφραστή και εκδότη του όφελιμιστή φιλοσόφου Etienne Dumont. Οι άναφορές αυτές είναι οι εξής :

- *Traité des preuves judiciaires* par Dumont, Paris 1823
- *Tactique des assemblées legislatives* par le même, 1816
- *Théorie des peines et recompenses* par Dumont.

Βλ. P.K. Enepekiles, *Documents notariaux inédits sur Adamantions Coray tirés des archives d' une étude parisienne et des Archives de la Seine*, Βερολίνο 1959, σ. 16. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι αντίτυπα και των τριών αυτών έργων, στις εκδόσεις που αναφέρει ή καταγραφή του 1833, υπάρχουν στη βιβλιοθήκη τής Χίου.

βιβλίων του⁴. Τα τεκμήρια που παρουσιάζω εδώ αποτελούν καρπό αυτής τής έρευνας.

Στή βιβλιοθήκη τής Χίου υπάρχουν δεκαπέντε εκδόσεις έργων του Jeremy Bentham, που συνιστούν μιὰ από τις πλουσιότερες συλλογές έργων του ώφελιμιστή στοχαστή στην 'Ελλάδα. 'Από τὰ βιβλία αὐτὰ όρισμένα προέρχονται από τή δωρεά του Κωνσταντίνου Πιτσιπιού στη βιβλιοθήκη του Γυμνασίου Χίου⁵ και δέν θά μᾶς άπασχολήσουν εδώ. 'Αξίζει πάντως νά σημειωθεί ότι τὸ ενδιαφέρον του Χιώτη νομικού για τὸ έργο του Bentham άπηχεί κατά κάποιον τρόπο ιδεολογικούς προσανατολισμούς οικείους στὸν πνευματικὸ κόσμο τῶν νεότερων όπαδῶν του Κοραΐ, στοὺς όποιους άνήκει και ὁ Κωνσταντίνος Πιτσιπιός κατά τήν παραμονή του στὸ Παρίσι.

'Από τις ύπόλοιπες εκδόσεις του Bentham στη βιβλιοθήκη τής Χίου, έπτά μποροῦν με βάση τήν άσφαλή μαρτυρία έξωτερικῶν τεκμηριῶν νά προσγραφοῦν στην προσωπική συλλογή του Κοραΐ. Τέσσερα από τὰ βιβλία αὐτὰ φέρουν ιδιόχειρες άφιερώσεις του Bentham στὸν Κοραΐ. Τὰ βιβλία αὐτὰ είναι τὰ εξής :

1. *Draught of a new plan for the organisation of the judicial establishment in France [. . .], March 1790.*

Στή σελίδα του τίτλου τὸ αντίτυπο τής Χίου φέρει τήν άκόλουθη άφιέρωση του Bentham:

4. Για τήν ιστορία τής βιβλιοθήκης τής Χίου και τις περιπέτειες τῶν βιβλίων του Κοραΐ μέχρις ότου φτάσουν στὸν προορισμό τους βασικό βοήθημα είναι τὸ έργο του Στέφανου Δ. Καββάδα, *'Η έν Χίω βιβλιοθήκη Κοραΐ. 'Ιστορία, Κατάλογος χειρογράφων*, 'Αθήνα 1933, σ. 18-62. Για τοὺς όραματισμούς του ίδιου του Κοραΐ για τή βιβλιοθήκη τής Χίου όπως εκφράζονται στα προλεγόμενα στὸν Ε' τόμο τῶν *Παραλλήλων Βίων τοῦ Πλουτάρχου* (Παρίσι 1813) βλ. 'Αδαμάντιος Κοραΐς, *Σύλλογή τῶν εἰς τήν 'Ελληνικήν Βιβλιοθήκην και τὰ Πάρεργα Προλεγόμενων*, Παρίσι 1833, φωτομηχανική επανέκδοση 'Αθήνα 1984, σ. 544-547. 'Η προσδοκία για τή δημιουργία μιᾶς σοβαρῆς βιβλιοθήκης στην 'Ελλάδα δέν εγκατέλειψε ποτέ τὸν Κοραΐ. Πβ. σχετικά τήν έπιστολή του τής 20 Σεπτεμβρίου 1823 στὸν 'Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, *'Αλληλογραφία*, τόμ. Ε' (1823-1826), 'Αθήνα 1983, σ. 64. Τή δημιουργία βιβλιοθήκης στη Χίο ύπαινίσσεται ὁ Κοραΐς και στὸ διαλογικὸ σχεδιασμά που εξέδωσε ὁ Κ. 'Αμαντος, «'Ανέκδοτον σχέδιον διαλόγου του 'Αδαμαντίου Κοραΐ», 'Αθηνά, τόμ. 46 (1935), σ. 262. Βλ. επίσης 'Ελ. Μ. Βλαστός, *Χιακά, ἤτοι ἱστορία τής νήσου Χίου από τῶν αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τής έν έτει 1822 γενομένης καταστροφῆς αὐτῆς παρά τῶν Τούρκων*, 'Ερμούπολη 1840, τόμ. Β', σ. 136-137 και Κ. 'Αμαντος, *Τὰ γράμματα εἰς τήν Χίον κατά τήν Τουρκοκρατίαν 1566-1822*, 'Αθήνα 21976, σ. 38-39. Για τή μεταγενέστερη τύχη τής βιβλιοθήκης του Κοραΐ βλ. 'Αδαμαντίου Κοραΐ, *Τὰ μετὰ θάνατον εὐρεθέντα συγγραμμάτια*, έκδοση Α.Ζ. Μάμουκα, τόμ. Α', 'Αθήνα 1881, σ. νδ'-νζ', ρεζ'-ροα', Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Δύο φίλοι. Κοραΐς και Βάμβας*, 'Αθήνα 1953, σ. 50-53, και τὰ άθησαυριστά κείμενα που εκδίδουν οἱ Σ. Φασουλάκης -Γ.Α. Χριστοδούλου, «Γύρω από τήν ιστορία τής βιβλιοθήκης Κοραΐ», *Χιακά Χρονικά*, τόμ. ΙΔ' (1982), σ. 71-102.

5. Καββάδας, *ό.π.*, σ. 22, 56.

To Doctor Coray / from the Author

*Όπως είναι γνωστό το έργο αυτό χρησιμοποιήθηκε από τον Κοραή στον ύπομνηματισμό των *Σημειώσεων εις τὸ Προσωρινὸν Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος*. Στις σελίδες του φέρει ἔμφανη σημάδια τῆς προσεκτικῆς μελέτης τοῦ Κοραῆ. Μὲ μελάνι εἶναι περασμένες στὰ περιθώρια τοῦ κειμένου οἱ διορθώσεις τῶν τυπογραφικῶν παροραμάτων τῆς ἔκδοσης, ἀκολουθώντας τὸν πίνακα *Errata* τοῦ βιβλίου (σ. 66).

2. *Three tracts relative to Spanish and Portugeze affairs with a continual eye to English ones*, Λονδίνο 1821.

Στὴ σελίδα τοῦ τίτλου φέρει τὴν ἐξῆς ἀφιέρωση :

To Doctor / Coray from Jeremy Bentham

3. *On the liberty of the press and public discussion*, Λονδίνο 1821.

4. *Letters to Count Toreno on the proposed Penal Code*, Λονδίνο 1822.

Τὸ βιβλίον αὐτὸ εἶναι ἐνδεχομένως ἐκεῖνον ποὺ ἀναφέρεται στὴν καταγραφή τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Κοραῆ μὲ τὴν κατὰ προσέγγιση γαλλικὴ ἀπόδοση τοῦ τίτλου του «*Projet d'un code pénal*»⁶. Στις ἀντίστοιχες σελίδες τίτλου τῶν δύο προαναφερομένων ἔργων ἐμφανίζεται ἡ ἀκόλουθη ἀφιέρωση :

To Dr Coray / from Jeremy Bentham

*Όπως συνάγεται ἀπὸ στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὶς ἀνταλλαγές καὶ τὴν ἐπικοινωνία Κοραῆ καὶ Bentham στὰ χρόνια 1821-1822, τὰ τέσσερα αὐτὰ ἔργα πρέπει νὰ εἶναι ἐκεῖνα ποὺ ἔστειλε ὁ Bentham στὸν Κοραῆ μέσω τοῦ Ν. Πίκκολου καὶ τῆς Miss Frances Wright⁷.

Ἐκτὸς τῶν ὑπόλοιπων ἔργων τοῦ Bentham στὴ συλλογὴ τῆς Χίου μποροῦν νὰ προσγραφοῦν μὲ βεβαιότητα στὴν προσωπικὴ βιβλιοθήκη τοῦ Κοραῆ καὶ τὰ ἀκόλουθα δύο :

5. *Théorie des peines et des recompenses*, ἔκδ. E. Dumont, Παρίσι 1818.

Ἐκτὸς τοῦ ἔργου αὐτοῦ, τὸ ὁποῖο ἐπίσης χρησιμοποιεῖ ὁ Κοραῆς στὸν ὑπομνηματισμὸ κειμένων του, σάζεται στὰ χειρόγραφα του ἡ ἐξῆς σημείωση⁸:

Μόνη ἀρετὴ ἡ πρόνοια τοῦ κοινοῦ συμφέροντος, Bentham, Th. des p. et des recomp. T. II, p. 155.

6. *Essais de Jérémie Bentham sur la situation politique de l'Espagne sur la constitution et sur le nouveau code espagnol, sur la constitution de Portugal, etc. etc.*, Παρίσι 1823.

Τὸ ἀντίτυπο τῆς Χίου περιέχει στὸ σημεῖο ποὺ ἀρχίζει τὸ κείμενο τοῦ «*Constitution potitique de la monarchie espagnole*» χειρόγραφη ἀπόδειξη ἀγορᾶς στ' ὄνομα: *Pour Mr. Coray*.

6. Βλ. Enepekides, *Documents notariaux*, ὁ.π., σ. 16.

7. Γιὰ λεπτομέρειες τῶν ἐπαφῶν αὐτῶν βλ. «*Jeremy Bentham καὶ Ἄδαμαντιος Κοραῆς*», ὁ.π.

8. Βιβλιοθήκη Κοραῆ Χίου, Χφ. ἀρ. 37ς. Πβ. Καββάδας, ὁ.π., σ. 134.

Ἐκ τῆς ὅλης ὁμῶς τῆ σειρά τῶν ἔργων τοῦ Bentham στὴ Χίο ἐκεῖνο ποὺ παρουσιάζει πραγματικὰ ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον διότι περιέχει ἀπὸ τεκμήρια τῆς συστηματικῆς μελέτης τοῦ ἔργου τοῦ Ἑγγλοῦ πολιτικοῦ στοχαστῆ ἀπὸ τὸν Κοραῖ εἶναι ἡ τρίτομη γαλλικὴ ἔκδοσις κειμένων τοῦ Bentham σὲ μετάφραση Etienne Dumont τοῦ 1802. Οἱ τρεῖς αὐτοὶ τόμοι τῆς πρώτης ἔκδοσης τοῦ Dumont συνιστοῦν τὸ ἀντίτυπο, στὶς σελίδες τοῦ ὁποῦ ἡ σκέψη τοῦ Κοραῖ συναντήθηκε μὲ τὴ θεωρίαν τοῦ Bentham. Στὸ recto τοῦ πίσω ἔσωφύλλου καθενὸς ἀπὸ τοὺς τρεῖς τόμους, τὸ ἀντίτυπο διασώζει μὲ τὸ χέρι τοῦ Κοραῖ λεπτομερῆ ἀποδελτίωση τῶν θεμάτων ποὺ συγκέντρωναν τὸ ἐνδιαφέρον του στὶς σελίδες τοῦ κειμένου τοῦ Bentham. Μὲ τὴν ἐπισήμανση τῆς ιδιόγραφης αὐτῆς ἀποδελτίωσης τοῦ Κοραῖ, ἡ ἔρευνα ἀποκτᾷ ἓνα συγκεκριμένον καὶ ἀποκαλυπτικὸν τεκμήριον τῆς χρήσεως τοῦ ἔργου τοῦ Bentham ἀπὸ τὸν Κοραῖ.

Στὴν συνέχεια παρουσιάζονται οἱ ἀποδελτιώσεις τοῦ Κοραῖ.

Traité de Législation civile et pénale [. . .] par M. Jérémie Bentham

ἔκδ. Etienne Dumont, Παρίσι 1802.

(Βιβλιοθήκη Κοραῖ, Χίος, ἀρ. 1882)

Τόμος Α'

πολιτ. καὶ Ἡθ. διαφ. 28, 99

ὁ νομοθέτης τὸ καθόλου 36

Delis 89, 155

Γυναικῶν ἔγκλεισις παρ' Ἑλλήσι 94

Prudence 100

Probité 100

Beccaria 109, 111, 122, 152

ὀρισμὸς νόμου κατὰ *Rousseau* 112

ἄστυλα 114, 314

περὶ συνθήκης πολιτ. 116, 131

sentimental 126

Ἑγγλικὴ πολιτεία 127

Representation 130

νόμος φυσικὸς 132

δίκαιον φυσικὸν 135

Droit politique-civil 147, 167, 262, 325

Gouvernement 200, 308, 318

souverain 201

σώματα οἱ δοῦλοι 228

κτῆσις τὶ 275, 269

Νομοθ.-Δικαστ. 320

φόρου χρεία 347
Contrat social 116 και 131 p. 153
formule 151
civil penal 161, 351
La sociabilité a précédé la loi 237
 σκληραγωγία ἡθῶν 229
 οἶκος φρούριον 112
Procédure 166
 Χρονολογία κωδίκων 355

Τόμος Β΄

ισότης τι 8, 10, 48 εὐδαιμονία 6
 ἐλευθερία 9, 6
 Αἴσθ. πόν. και ἡδ. 27
 Αγρ. κατάστασις 29
 ιδιοκτησία 33, 111
Beccaria 37, 385, 429
 τυραννία Τούρκων 43
 κοινότης κτημάτων 49, 169
 Ἐναθασμ. Ανκουργ. 77
 φιλαρχία 144
 Ἠθικὰ και νομοθ. 158, 19
 Ἄγνωμοσύνη 163
 Περὶ δουλείας 179
Délit 240
Gouvernement 245
 φύσει ὁ λαὸς σέβεται τοὺς φρονίμους 272
 ἀληθείας χρεία 274
 ποινὴ μέθης 277
Majorité 279
 ἔκθεσις τέκνων 280
 Τυραννοκτονία 287
 δικαιοσύνη θυγάτηρ ἀνάγκης 307
 μονομαχία 342
 ἀνδρεία 349
 ἐκδίκησις 360
 τρυφή 16
assurance 25

φόροι	56
ἐπαίται	62
περί δαπαν.	
ἀναδασμὸς γῆς	77
δήμεις	84
περὶ ἰδιοκτησίας κρῖσις "Αγγλων	93
κλεψεμπορία	102
Ἑρμηνεία νόμων	106
περὶ εὐγενείας	137
Contrat social	167
Ἀφήλικες	197
συσσίτια	199
Ἀρραβῶν	236

Τόμος Γ'

εὐδαιμονία	37
μονομαχία	43
εὐνοία	122
Θεὸς μονομάχων ἐπιτροπὴ εἰς τὰ ἥθη	123
προφητεία	124
Κοσμοπολίτης	128
χρησ. καὶ κατάχρ. θρησκ.	140
ἐφημερίδων ἀφέλεια	148
ἐλευθερία τύπου	176
παιδεία σπόρος —	
πηγαὶ ἀδικημάτων	192
προοίμια νόμων	285
κατὰ μέθης νόμος	338
ἐπιτροπὴ κλίματος	345
Σόλωνος νομοθεσία	387

Μὲ ἀφετηρία τὶς ἀποδελτιώσεις αὐτὲς μπορεῖ τώρα ὁ ἐρευνητὴς νὰ προχωρήσει στὴν ἱχνηλάτηση τῶν συγκεκριμένων ἰδεῶν ποὺ ἄντλησε ὁ Κοραΐς ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Bentham γιὰ νὰ θεμελιώσῃ τὴ δική του πολιτικὴ ἐπιχειρηματολογία. Ὁ Κοραΐς φαίνεται νὰ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν ἄποψη τοῦ Bentham γιὰ τὸν Beccaria καὶ γενικότερα γιὰ τὰ ζητήματα τῆς ποινικῆς νομοθεσίας, γιὰ τὸ φυσικὸ καὶ θετικὸ δίκαιο, τὴ σχέση πολιτικῆς - ἠθικῆς, τὸ χειρισμὸ τῶν ἀπόψεων τοῦ Rousseau, τὴν ἀντιμετώπιση τῶν οικονομικῶν καὶ φορολογικῶν θεμάτων, γιὰ τὰ ζητήματα τῆς ἀντιπροσώπευσης καὶ τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου. Μὲ τὴ μελέτη τοῦ Bentham προ-

φανώς ο Κοραΐς έχει μεταφερθεί στην καρδιά της πολιτικής θεωρίας. Οί χρήσεις των απόψεων και έννοιων που προέκυψαν από αυτή την πνευματική αναστροφή μπορούν να έντοπιστούν στις πολιτικές αναλύσεις του Κοραΐ. Τα στοιχεία που μās προσφέρει ή αποδελτίωση των τριών τόμων του Bentham επιτρέπουν στην έρευνα να προχωρήσει πέρα από τις συγκεκριμένες βιβλιογραφικές αναφορές στα έργα του άφελμιστή φιλοσόφου, που συναντούμε στα κείμενα του Κοραΐ, προς την επισήμανση του έσωτερικού έμπλουτισμού και γονιμοποίησης της πολιτικής του σκέψης⁹. Ωστόσο αυτά τα θέματα δέν θα μās άπασχολήσουν σ' αυτό τδ στάδιο της έρευνας που άποσκοπεί μόνο στην παρουσίαση των τεκμηρίων.

Ο μεθοδολογικός προσανατολισμός αυτού του σημειώματος όμως επιβάλλει να παρατηρήσουμε ότι στην προκείμενη περίπτωση προσφέρεται χαρακτηριστικά ή δυνατότητα δημιουργικού διαλόγου μεταξύ της έμπειρικής ιστοριοδιφικής αναζήτησης και της θεωρητικής προσέγγισης των ιστορικών προβλημάτων. Από τις σύντομες παρατηρήσεις που προηγήθηκαν γίνεται νομίζω σαφές πώς τδ συγκεκριμένο ιστοριοδιφικό εύρημα των αποδελτιώσεων του έργου του Bentham μπορεί να αξιοποιηθεί στη διερεύνηση του θεωρητικού προβλήματος του χαρακτήρα της πολιτικής σκέψης του Κοραΐ. Αντίστροφα ή αποκατάσταση του τεκμηρίου λειτουργεί ως έμπειρικός έλεγχος που όριοθετεί τδ χώρο της ιστορικής ανάλυσης. Με τόν τρόπο αυτό ή έρμηνευτική άναγωγή σέ μιá άπόπειρα συνθετικής προσέγγισης τοποθετείται πάνω στην άναγκαία έμπειρική ύποδομή, που σέ τελευταία ανάλυση συνιστά και την έγγύηση της πειστικότητας της.

III

Θά ήθελα πάντως να τελειώσω κρατώντας τόν προβληματισμό μας στην κατεύθυνση των πρακτικών αναζητήσεων και αίτημάτων της έρευνας που στάθηκαν άλλωστε και ή άφετηρία μας. Η αναδίφηση των βιβλίων του Κοραΐ που όδήγησε στην ανακάλυψη των τεκμηρίων που παρουσιάσαμε, ξαναθέτει για άλλη μιá φορά τδ ζήτημα της ανασυγκρότησης από τις συλλογές της βιβλιοθήκης της Χίου της προσωπικής του βιβλιοθήκης. Όπως είναι γνωστό, όσα βιβλία του Κοραΐ έφτασαν στόν προορισμό τους, βρίσκονται σήμερα διάσπαρτα στις συλλογές της βιβλιοθήκης της Χίου, χωρίς να έχει γίνει ποτέ προσπάθεια να συγκεντρωθούν ώστε να συναρτισθεί και πάλι ό άρχικός πυρήνας των βιβλίων του.

Θά ήταν φλυαρία να δοκιμάσουμε να εξηγήσουμε τή σημασία μιās τέτοιας αναστήλωσης για τήν κοραϊκή έρευνα και τή νεοελληνική επιστήμη

9. Πβ. τή μελέτη μου «Οί φάσεις της πολιτικής σκέψης του Α. Κοραΐ. Πρόταση έρμηνείας», *Διήμερο Κοραΐ*, δ.π., σ. 102-112.

γενικότερα. Θα ήθελα μόνο να σημειώσω ότι το ίδιο το υλικό της βιβλιοθήκης της Χίου παρέχει αρκετά οδηγητικά στοιχεία για την αποκατάσταση με πλήρη βεβαιότητα ενός μέρους της προσωπικής βιβλιοθήκης του Κοραΐ. 'Ο πυρήνας τών βιβλίων που με βάση σαφή εξωτερικά τεκμήρια θά μπορούσαν να συγκαταλεχθούν με βεβαιότητα στην προσωπική βιβλιοθήκη του Κοραΐ, είναι δυνατόν στη συνέχεια να πλαισιωθεί με σημαντικό αριθμό άλλων εκδόσεων που με αντίστοιχη πιθανότητα θά μπορούσαν να περιληφθούν σ' αυτήν. 'Εκτός από εκείνα τα βιβλία της βιβλιοθήκης της Χίου, που είναι γνωστό ότι ανήκαν στον Κοραΐ¹⁰, στην προσωπική του βιβλιοθήκη θά μπορούσαν να προσγραφούν με βεβαιότητα βιβλία που έμπίπτουν σε μιὰ από τις ακόλουθες κατηγορίες :

(α) "Όσα βιβλία φέρουν σαφή δείγματα ότι χρησιμοποιήθηκαν από τον Κοραΐ, με χειρόγραφες σημειώσεις στις σελίδες τους¹¹, όπως συμβαίνει με το αντίτυπο της πρώτης γαλλικής έκδοσης του Bentham που ο Κοραΐς αποδελτίωσε συστηματικά. "Άλλο παράδειγμα είναι ή έκδοση του Lanjuinais που περιείχε ένα μικρό δίφυλλο με χειρόγραφη αποδελτίωση του Κοραΐ¹².

(β) "Όσα βιβλία περιέχουν ιδιόγραφες αφιερώσεις τών συγγραφέων τους στον Κοραΐ. Μιὰ μικρή συναγωγή βιβλίων αυτής της κατηγορίας παρουσίασε παλαιότερα ο Στέφανος Καββάδας¹³. Σ' αυτά έρχονται τώρα να προστεθούν τα τέσσερα βιβλία με τις ιδιόγραφες αφιερώσεις του Bentham. 'Επιπλέον μπορούμε να αναφέρουμε άλλη μιὰ άγνωστη αφιέρωση στον Κοραΐ από τον Destut de Tracy. Πρόκειται για την ακόλουθη έκδοση :

10. Καββάδας, *δ.π.*, σ. 40, 53-55.

11. Βλ. π.χ. Α. Κοραΐς, *Τὰ μετὰ θάνατον εύρεθέντα συγγραμμάτια*, έκδ. Α.Ζ. Μάμουκα, τόμ. Α', σ. 365-388, Γ. Χατζιδάκις, «'Εκ τών ανεκδότων του 'Αδαμαντίου Κοραΐ», *'Αθηνα*, τόμ. 29 (1917), σ. 160-179 και Στέφανος Δ. Καββάδας, «Τὰ λατρικά βιβλία του Κοραΐ με αυτογράφους σημειώσεις αυτού», *ανάτυπο από το περ. 'Ακαδημαϊκή 'Ιατρική*, τχ. 'Ιανουαρίου 1970, σ. 13-40. Φυσικά τὰ βιβλία του Κοραΐ που περιέχουν ιδιόγραφες σημειώσεις δέν έφτασαν όλα στη βιβλιοθήκη της Χίου. Βλ. π.χ. Στέφανος Δ. Καββάδας, «Διορθωτικά 'Αδαμαντίου Κοραΐ εις την Λέξων Συναγωγήν του Φατίου», *Εις μνήμην Κ. 'Αμάντου (1874-1960)*, 'Αθήνα 1960, σ. 295-298. Αὐτή ή μαρτυρία ύποδεικνύει μιὰ άλλη κατεύθυνση αναζητήσεων στην προσπάθεια αποκατάστασης της βιβλιοθήκης του Κοραΐ.

12. *Constitutions de la nation française avec un essai de traité historique et politique sur la charte et un recueil des pièces corrélatives par le Cte de Lanjuinais*, τόμ. I-II, Παρίσι 1819. 'Από την έκδοση αυτή, τόμ. II, σ. 165-167 ο Κοραΐς έκαμε τή μετάφραση «Δίκαια του ανθρώπου και του πολίτου». Βλ. Χφ. 306 της Βιβλιοθήκης της Χίου (Καββάδας, *δ.π.*, σ. 127). Το κείμενο της μετάφρασης όπως και ή χειρόγραφη αποδελτίωση του Κοραΐ εκδίδονται από τον Λέανδρο Βρανούση στην ανακοίνωσή του στα Πρακτικά του συνεδρίου «Κοραΐς και Χίος», τόμ. Α', 'Αθήνα 1985.

13. Βλ. Στέφανος Καββάδας, «'Αφιέρώσεις προς Κοραΐν», *'Εργασ εις 'Αδαμάντιον Κοραΐν*, 'Αθήνα 1965, σ. 209-227. Βλ. επίσης του ίδιου «'Από το έργον του 'Αδαμαντίου Κοραΐ», *'Αθηνα*, τόμ. 52 (1948), σ. 254-270, στίς σ. 267-268.

*Commentaire sur l'esprit des lois de Montesquieu par M. le Cte Destutt de Tracy suivi d'observations inédits de Condorcet sur le vingt-neuvième livre du même ouvrage et d'un mémoire sur cette question: Quels sont les moyens de fonder la morale d'un peuple?*¹⁴

Στή σελίδα του τίτλου τὸ βιβλίο φέρει τὴν ἀφιέρωση :

M. Coray De la part de l'auteur.

Μὲ τὴν ἐπισημάνση τῆς ἀφιέρωσης ἀποκτοῦμε ἄλλο ἓνα τεκμήριο τῶν πολυσχιδῶν σχέσεων τοῦ Κοραῆ μὲ τὸν κύκλο τῶν Ἱδεολόγων.

(γ) Ὅσα βιβλία περιέχουν κάποιο ἄλλο ἐξωτερικὸ τεκμήριο, ὅπως ἡ ἀπόδειξη ἀγορᾶς ποὺ ἐντοπίσαμε στὴν ἔκδοση τοῦ Bentham ὑπ' ἀριθμὸ 6 ποὺ σημειώθηκε πάρα πάνω. Τέτοια ἐξωτερικὰ τεκμήρια μποροῦν νὰ εἶναι πολυποίκιλα· γιὰ παράδειγμα σελιδοδείκτες¹⁵, σημειώματα τοῦ ἴδιου τοῦ Κοραῆ ἢ πρὸς Κοραῆ καὶ τὰ λοιπά.

(δ) Τὰ χειρόγραφα τοῦ Κοραῆ στὴ βιβλιοθήκη τῆς Χίου παρέχουν ἐπίσης πολλὲς ὀδηγητικὲς ἐνδείξεις γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τῶν βιβλίων του στὶς συλλογὲς τῆς βιβλιοθήκης. Πρόκειται πρῶτο γιὰ τὰ πολλὰ σημειώματα ἀπὸ τίς ἀναγνώσεις του¹⁶ τὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ μᾶς ὀδηγήσουν στὰ βιβλία, ὕστερα ἀπὸ ἔλεγχο τῶν σχετικῶν ἀντιτύπων ἂν αὐτὰ ἔχουν περάσει στὴ βιβλιοθήκη τῆς Χίου. Δεύτερο εἶναι ὁ πολῦτιμος ἰδιόγραφος δελτιοκατάλογος βιβλίων τοῦ Κοραῆ ποὺ σώζεται στὰ χειρόγραφα του μὲ τίτλο «*Σημειώσεις βιβλίων μου, ὅσα δὲν ἐκαταχωρήσθησαν ἀκόμη εἰς τὸν Κατάλογο τῆς βιβλιοθήκης μου*»¹⁷. Ἐδῶ ἔχουμε ἑκατὸν δέκα δελτία, σὲ συνάρτηση πρὸς τὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ ἐντοπισθοῦν ἄρκετὰ βιβλία τῆς προσωπικῆς βιβλιοθήκης τοῦ Κοραῆ. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὥστόσο ἀπαιτεῖται ἰδιαίτερη προσοχὴ γιὰ νὰ ἀποφευχθοῦν μηχανιστικὲς ταυτίσεις. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω δύο παραδείγματα Ὅ δελτιοκατάλογος τοῦ Κοραῆ ἀναφέρει ὑπ' ἀριθμὸ 9 τὸ ἔργο τοῦ Α.Π. Κοκκῶνη, *Περὶ Πολιτειῶν*, τόμ. Α'-Β' (Παρίσι

14. Παρίσι 1819. Πβ. Enepekides, *Documents notariaux*, ὅ.π., σ. 17.

15. Ἀπὸ τοὺς σελιδοδείκτες στὸ ἀντίτυπο τοῦ Lanjuinais τῆς βιβλιοθήκης τῆς Χίου ἔγινε δυνατὸ νὰ συναρτιστεῖ ἓνα ἰδιόγραφο δελτίο τοῦ Κοραῆ μνημολογημένο Αὐγούστο 1823, τὸ ὁποῖο καὶ στὶς δύο ὄψεις φέρει σημειώσεις γιὰ ἀποστολὲς μεγάλου ἀριθμοῦ ἀντιτύπων τῆς πρόσφατης ἔκδοσης τῶν *Ἠθικῶν Νικωμαχείων* καὶ τῆς β' ἔκδοσης τοῦ Beccaria σὲ συνεργάτες του στὴν Τερρέστη καὶ τὴ Μασσαλία. Τὸ ἰδιόγραφο αὐτὸ δελτίο ἔχει τόρα κατατεθεῖ ὡς Χφ. ἀρ. 1917 τῆς βιβλιοθήκης Κοραῆ.

16. Βλ. π.χ. Χφ. βιβλιοθήκης Κοραῆ, ἀρ. 332, 351, 357, 366, 398.

17. Χφ. βιβλιοθήκης Κοραῆ, ἀρ. 479 (Καββάδας, *Ἡ ἐν Χίῳ βιβλιοθήκη Κοραῆ*, σ. 147). Προφανῶς ὁ Κοραῆς ἀναφέρεται στὸν Κατάλογο ποὺ μνημονεύεται στὴ διαθήκη του καὶ περιλάμβανε συνεπῶς βιβλία ποὺ εἶχε ἀποκτήσει ὡς τίς 3 Μαΐου 1825. Ὁ Κατάλογος πέρασε ἄργότερα στὰ χέρια τοῦ Ἰακώβου Ράτα, ὅπως πληροφορεῖ ὁ τελευταῖος τὸν Νεόφυτο Βάμβα σὲ γράμμα τῆς 28 Νοεμβρίου 1834. Βλ. *Τὰ μετὰ θάνατον εἰρηθέντα συγγραμμάτια*, τόμ. Α', πρόλογος Α.Ζ. Μάμουκα, σ. ρξδ' καὶ ρξε'.

1828). Ἡ βιβλιοθήκη τῆς Χίου διαθέτει δύο ἀντίτυπα τοῦ ἔργου, κανένα ἀπὸ αὐτὰ ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸ προσωπικὸ ἀντίτυπο τοῦ Κοραΐ: τὸ ἓνα ἀνήκει στὴ συλλογὴ τοῦ Γ. Σουρία ἐνῶ τὸ ἄλλο εἶναι τὸ ἀντίτυπο τοῦ Καλλινίκου Κρεατσούλη ποῦ ἦταν καὶ συνδρομητῆς τῆς ἔκδοσης. Δεύτερο παράδειγμα: ὁ δελτιοκατάλογος τοῦ Κοραΐ ὑπ' ἀριθμὸ 68 ἀναφέρει τὸ ἔργο τοῦ Fauviel, *Chants populaires de la Grèce moderne*, I-II, Παρίσι 1824-1825¹⁸. Ὁ ἔλεγχος ποῦ ἔγινε στὸ ἀντίτυπο τῆς βιβλιοθήκης τῆς Χίου ἀπέδειξε ὅτι δὲν ἀνήκε στὸν Κοραΐ¹⁹. Ἐτσι ὁ δελτιοκατάλογος τοῦ Κοραΐ μᾶς δίνει μιὰ εἰκόνα ἐνὸς τμήματος τῆς βιβλιοθήκης του χωρὶς ὅμως νὰ κάνει δυνατὴ τὴν αὐτόματη ἔνταξη ὅλων τῶν σχετικῶν ἀντιτύπων τῆς βιβλιοθήκης τῆς Χίου σὲ μιὰ ἐνδεχόμενη — καὶ ἐπιθυμητὴ — ἀνασυγκρότηση τῆς προσωπικῆς βιβλιοθήκης τοῦ Κοραΐ. Οἱ ἐνδείξεις τῶν ἐξωτερικῶν μαρτυριῶν ποῦ συγκεντρώθηκαν σ' αὐτὴ τὴν καταγραφὴ ὡστόσο ἐπιτρέπουν μιὰ πρώτη ἀλλὰ βέβαιη ὀριοθέτηση ἐνὸς τμήματος τῶν βιβλίων τοῦ Κοραΐ.

Ἡ προώθηση τῆς ἔρευνας σ' αὐτὴ τὴν κατεύθυνση θὰ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴ δημιουργία τῆς ἐμπειρικῆς ὑποδομῆς γιὰ νὰ προσεγγιστεῖ στὴν οὐσία του τὸ πρόβλημα τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Κοραΐ, ποῦ ἀπὸ «τεχνικὴ» ἄποψη ἐπιμερίζεται σὲ τρία ζητούμενα: (α) τὴν ταύτιση τῶν βιβλίων ποῦ χρησιμοποίησε ὁ Κοραΐς· (β) τὸν ἐντοπισμὸ ὄσων βιβλίων σώθηκαν· (γ) τὴν ἐπισήμανση ὄσων βιβλίων χάθηκαν. Ἀφοῦ ἱκανοποιηθοῦν στὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ αὐτὰ τὰ «τεχνικὰ» αἰτήματα, ἡ ἔρευνα μπορεῖ νὰ προχωρήσει σὲ συστηματικότερες διαπιστώσεις καὶ στὴ διατύπωση ὑποθέσεων σχετικὰ μὲ τὸ οὐσιαστικὸ ζήτημα, ποῦ δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴν ἀκριβὴ ἀποκατάσταση του περιεχομένου τῶν πνευματικῶν ἐνδιαφερόντων τοῦ Κοραΐ καὶ τῶν διανοητικῶν προϋποθέσεων τῆς σκέψης του, ὅπως ἀποτυπώνονται στὴ βιβλιοθήκη του. Ἡ σχετικὴ προβληματικὴ βέβαια δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι μόνο στενὰ «βιβλιολογικὴ», δεδομένου μάλιστα ὅτι ἔχουν προηγηθεῖ πρωτοποριακὲς μελέτες, οἱ ὁποῖες μὲ βάση τὰ ἀναγνώσματα τοῦ Κοραΐ, ὅπως μαρτυροῦνται στὶς χειρόγραφες σημειώσεις του ποῦ σώζονται στὴ Χίο, ἔχουν κατορθώσει νὰ φωτίσουν τὸ καίριο θέμα τῆς πνευματικῆς του διαμόρφωσης²⁰. Ἀμεσα συναρτημένη μὲ τὴ συστηματικὴ μελέτη τοῦ Κοραϊκοῦ corpus, ἡ ἔρευνα αὐτὴ ἐντάσσεται στὶς εὐρύτερες παραμέτρους τῆς

18. Πβ. Epepekides, *Documents notariiaux*, ὁ.π., σ. 30.

19. Πληροφορία τοῦ Ἀλέξη Πολίτη.

20. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Τὰ νεανικὰ χρόνια τοῦ Κοραΐ. Ἡ "Ἀνθολογία, του», *Ἀφιέρωμα εἰς Κ. Ι. Ἀμαντῶν*, Ἀθήνα 1940, σ. 1-56, ἰδίως σ. 47-56. Πβ. τίς παρατηρήσεις τοῦ Φ. Ἡλιού γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Κοραΐ γιὰ τὴν πολιτικὴ οἰκονομία στὸ: Σταμάτης Πέτρου, *Γράμματα ἀπὸ τὸ Ἀμστερνταμ*, Ἀθήνα 1976, σ. ἕ-ξ'.

κλασικῆς φιλολογίας καὶ τῆς συγκριτικῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν. Πάντως ἀπὸ τὴν πρώτη ὄλη τῶν πλούσιων συλλογῶν τῆς βιβλιοθήκης τῆς Χίου, ὅπου τὸ πνεῦμα τοῦ Κοραΐ γίνεται τόσο αἰσθητό, μπορεῖ κυριολεκτικὰ νὰ ἀναστηλωθεῖ χωρὶς δυσκολία τουλάχιστο μιὰ πλευρὰ τοῦ χώρου τῆς δουλειᾶς καὶ τοῦ συγκεκριμένου πνευματικοῦ κόσμου τοῦ Χιώτη σοφοῦ. Ἡ ἔρευνα ἀλλὰ καὶ ἡ ἱστορικὴ μας μνήμη θὰ ἔχουν ὀπωσδήποτε πολλὰ νὰ ὠφεληθοῦν ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀναστήλωση.

ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ

ΑΠΟΣΤΟΛΕΣ ΒΙΒΛΙΩΝ ΣΤΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΧΙΟΥ
ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ ΚΟΡΑΗ
ΚΑΙ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ (1799 - 1817)

Τὸ θέμα τῆς διακίνησης τοῦ βιβλίου στὸν ἑλλαδικὸ ἄνθρωπο, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πρώτης εἰκοσαετίας τοῦ 19ου αἰῶνα, εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πλέον σημαντικὰ καὶ συγχρόνως γοητευτικὰ θέματα γιὰ τὰ ὅποια οἱ ἐπιστολές τοῦ Ἀδαμάντιου Κοραΐ πρὸς τὸν ἔμπιστο φίλο του, λόγιο ἔμπορο τῆς Βιέννης, Ἀλέξανδρο Βασιλείου,¹ ἀποτελοῦν πολύτιμη πηγὴ πληροφοριῶν.

Γιὰ τὸ ἔργο τοῦ ἐξοπλισμοῦ τῶν βιβλιοθηκῶν ἐκπαιδευτηρίων, ἀλλὰ καὶ ἰδιωτῶν, στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, καὶ συγκεκριμένα στὶς Κυδωνίες, Γιάννενα, Χίο, Σμύρνη καὶ στὴ Σχολὴ τοῦ Ἄθω, ἐργάζεται ἓνα ὀλόκληρο δίκτυο φίλων καὶ συνεργατῶν τοῦ Κοραΐ, βιβλιοπωλῶν καὶ ἑλλήνων ἐμπόρων, ἐγκατεστημένων στὶς ἑλληνικὲς παροικίες τῆς Εὐρώπης.² Αὐτοῦ τοῦ δικτύου, τὸ ὁποῖο λειτουργεῖ μὲ τὶς κατευθύνσεις τοῦ Κοραΐ καὶ μὲ κέντρο τὸ Παρίσι, βασικὸς μοχλὸς εἶναι ὁ Ἀλέξανδρος Βασιλείου.

Τὸ παρὸν σημείωμα βασίζεται στὸ Mémoire μὲ τίτλο "La diffusion du livre dans le monde hellénique au début du 19e siècle (1800 - 1817). Informations tirées de la correspondance Adamance Coray - Alexandre Vassiliou", τὸ ὁποῖο ὑπέβαλα τὸν Νοέμβριο τοῦ 1982 στὴν Université de Paris - Sorbonne - Paris IV, γιὰ τὴν ἀπόκτηση τοῦ D.E.A. d'études neohelléniques, μὲ διευθύντρια σπουδῶν τὴν κ. Αἰκ. Κουμαριανοῦ. Τοὺς κ.κ. Ἀλέξη Πολίτη, Ἐμμ. Φραγκίσκο καὶ Κώστα Λάππα εὐχαριστῶ γιὰ τὶς συμβουλές τους.

1. Βλ. Στ. Μπέττης, «Ἀλέξανδρος Βασιλείου, ὁ ἀφοσιωμένος φίλος καὶ συναθλητὴς τοῦ Κοραΐ, 1760 - 1818», *Ἡπειρωτικὴ Ἔστια*, 22 (1973), σ. 344 - 364, 461 - 478, 638 - 650.

2. Στὴ Βιέννη ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Βασιλείου, ὁ Σταυρὸς Ἰωάννου. Στὴ Μασσαλία ὁ Δημ. Σκυλίτζης - Ὀμηρίδης, στὸ Λιβόρνο ὁ Μοσπινιώτης καὶ ὁ Πατρινοῦ, στὴν Τεργέστη ὁ Ἰάκωβος Ράτας καὶ ὁ Πάνος Γλυκοφρύδης, στὸ Ἄμστερνταμ ὁ Στέφανος Ἡσαίου καὶ ὁ Στέφανος Παλαιολόγος.